

УДК 94(477.63)«1944/1953»

В. О. Марченко

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

**СІЛЬСЬКА ПОЧАТКОВА ШКОЛА НАДДНІПРЯНИЩИНИ
У ВИМІРІ ПІСЛЯВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ДІТЕЙ
(1945 – початок 1950-х рр.)**

Досліджено матеріально-побутові умови функціонування початкової сільської школи Наддніпрянищини та особливості шкільного життя дітей у післявоєнний час.

Ключові слова: післявоєнне село, повсякдення, дитинство, освіта.

В. А. Марченко

*Приднепровская государственная академия строительства
и архитектуры*

**СЕЛЬСКАЯ НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА НАДДНЕПРЯНИЩИНЫ
В ИЗМЕРЕНИИ ПОСЛЕВОЕННОЙ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
ДЕТЕЙ (1945 – начало 1950-х гг.)**

Исследованы материально-бытовые условия функционирования начальной сельской школы Надднепрянищины и особенности школьной жизни детей в послевоенное время.

Ключевые слова: послевоенное село, повседневность, детство, образовании.

V. O. Marchenko

Prydniprov's'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture

**RURAL PRIMARY SCHOOL OF NADDNIPRIANSHCHYNA
IN THE DIMENSION OF POSTWAR EVERYDAY LIVES
OF CHILDREN IN 1945 – EARLY 1950s**

In the article we study the material conditions of functioning of the village primary schools of Naddnepryanshchina and features of school children's lives in the post-war period. Primary school resumed its work, had small rooms, classrooms where was needed repair. In the cold season there were constant problems with heating. Through a large number of children the training took place in two-three replacement. During training the pupils and teachers had lacked school furniture, educational equipment, textbooks, notebooks, ink. As a rule, school meals consisted of simple foods that the children brought from home. When the children had not food to take to school - they were hungry the entire school day. The possibility to attend school directly depended on

the presence or absence of clothes (especially the top-coat) and foot-wear (particularly warm – boots, shoes) in a child.

Key words: postwar village, everyday life, childhood, education.

Дослідження проблеми післявоєнного повсякденного життя українського села Наддніпрянщини передбачає вивчення різноманітних сфер буття. Серед них доцільно звернути окрему увагу на будні сільської школи, виділити особливості шкільного життя дітей. У радянський період проблема повсякденного буття сільських освітніх закладів як самостійна сфера дослідження не ставилася. Більшість її складових лише поверхнево розглядалися у процесі дослідження освітньої чи культурної сторін життя села [1–3]. Сучасні історики у межах вивчення історії повсякдення приділяють значну увагу українському селу в цілому, різним сферам його життя, залишаючи поза увагою регіональні особливості [5; 6; 19; 22]. Метою даного повідомлення є спроба певною мірою заповнити існуючу прогалину та на основі узагальнення конкретного історичного матеріалу розкрити характерні риси буденності сільських школярів

Робота сільських шкіл почала відновлюватися відразу після звільнення від фашистських загарбників. Долаючи великі труднощі, вже на 1945 р. була відновлена майже довоєнна кількість шкіл на території Наддніпрянщини. Так, у Київській області відновили роботу 1 575 із 1 622 довоєнних шкіл сільської місцевості, у Полтавській області – 1 513 із 1 603, у Дніпропетровській – 1 278 із 1 309, у Запорізькій – 989 із 1 045, у Кіровоградській 995 із 1 057 [20, арк. 276].

Та кількість не визначала якість навчальних закладів села. Найбільші труднощі були пов'язані з недостатньою кількістю шкільних приміщень, навчального обладнання, підручників і вчителів. Школи дуже часто розпочинали роботу у селянських хатах, громадських будівлях. Класні кімнати потребували ремонту, наповнюваності обладнанням. Часто одна дошка була на два класи. Через брак парт діти могли навчатися за великим обіднім столом, біля печі, груби (де взимку було найкраще місце). Обігрівалися школи грубами, та за браком палива у приміщеннях часто було холодно. «Школа опалювалася дровами... Було холодно, вікна промерзали наскрізь», – згадує свою першу школу жителя с. Копані Орхівського району Запорізької області Людмила Василівна Руденко [14].

Дітей до школи ходило багато. Це були ті, хто за віком ішов до школи, та переростки, які протягом війни на окупованих територіях не відвідували школу. Тобто на урок у класній кімнаті одночасно могло зібратися до кількох десятків учнів. Наприклад, у 1944/1945 н. р. школа с. Хлистунівка Черкаської області відкрила сім перших класів і в кожному по 40–45 учнів різного віку [18]. **Заняття, через велику кількість дітей, малі приміщення проходили у дві зміни, а то й**

у три. Класи комбінувалися, щоб зручніше було проводити навчання. У один час у одній класній кімнаті навчалися учні двох різних класів. Наприклад, до такої школи ходив у с. Лубянка Синельниківського району Дніпропетровської області Микола Григорович Прядко: «Школа була малокомплектна – перший і третій класи та другий і четвертий, два вчителя, один із них – директор» [13]. Коли один клас займався малюванням, інший математику, або коли у одних дітей було письмо (каліграфія) інші займалися мовою чи літературою. Навчаючись гуртом, учні мали змогу слухати пояснення вчительки та відповіді дітей протилежного класу. Таким чином, діти меншого класу, переходячи до наступного, вже мали певні знання із предметів, що вивчалися, а старші учні мали постійну змогу повторювати пройдений матеріал.

Щоб зацікавити дітей та полегшити їм процес запам'ятовування нового матеріалу, вчителі творчо підходили до підготовки уроків, готуючи самостійно наочні зображення, підбираючи книги із малюнками, які потім демонстрували дітям, щоб сформувані у них хоча б приблизні уявлення про тему, яка вивчається. Наприклад, для легшого запам'ятовування таблиці множення вчителька с. Лобойківка Дніпропетровської області придумала лічилку (наводимо уривок):

*«5 у 5 = 25 – вишли в сад погулять,
5 у 6 = 30 – братик и сестрица,
5 у 7 = 35 – стали веточки ламать,
5 у 8 = 40 – подошел к ним сторож,
5 у 9 = 45 – если будете ламать,
5 у 10 = 50 – не пуцу вас больше в сад!»* [12].

У повсякденному навчанні дітей тривалість уроку, перерви, чи кількість уроків (незалежно від розкладу) могли змінюватися в день навчання в залежності від потреб учителя. Він міг відлучитися у власних справах (побігти до голови колгоспу, щоб вирішити певні питання, до лікарні і ін.) чи у справах шкільних (наради, щоб вирішити питання ремонту, опалення, чи поговорити із батьками, що прийшли до школи). У такому разі діти затримувалися, а щоб не бешкетували та не лінилися, вчитель давав їм на час своєї відсутності певні завдання. «Між уроками перерва могла тривати довше уроку – Катерина Василівна побігла «на 5 хвилин на бригадний двір до телефону... та й забарилася на годину. Або побігла додому пообідати (її хата знаходилась в цьому ж таки шкільному подвір'ї). Діти в цей час могли виконувати завдання уроку, підмітати двір, взимку – розчищати двір від снігу, наносити топлива до грубки та в присінок на випадок негоди, могли просто гуляти» [21, с. 17].

Під час навчання діти гостро відчували брак зошитів, підручників, пер, чорнил. Для письма найбільшою популярністю користували-

ся газети. Крім того використовували різні обгортки, клаптики паперу, листівки, старі обкладинки. Часто виручали родичі із міста, які передавали папір або зошити. «Ходили до школи без зошитів, а писали на газетах, от перші мої «зошити», – згадує Василь Полікарпович Копійка із с. Петрово Петрівського району Кіровоградської області [9]. «Зошитів не було, бумагу, де яку находили, оберточну, шивали, слажували листочки і на тих листочках писали», – таким чином вирішувала ситуацію Ганна Архипівна Яким із с. Ленінське Дніпропетровської області [17]. Чорнила також були не у всіх дітей, тому їх робили із бузини або столового буряка, із пічної сажі, нитками прив'язували пера до саморобних ручок.

Складніше було із підручниками. Малі тиражі та незадовільний стан перевезень залишали село без оновлення навчальними посібниками. Часто було так, що підручник був лише у вчителя, який використовував його на уроці. У іншому випадку діти користувалися двома-трьома підручниками на весь гурт. Якщо ж підручника не було взагалі, вчителі використовували всю інформацію, яку могли знайти: газетні статті, журнали, радіопередачі, наукову літературу (яка залишилась із довоєнного часу та була хоча б у районних бібліотеках), власні знання [7].

Певну проблему шкільного повсякдення сільських дітей складало харчування. У більшості сільських шкіл їдалень не було. Колгоспи, на територіях яких були школи, не завжди або й зовсім не організовували харчування дітей. Тому діти брали до своїх торбинок домашню їжу. То був кусочок домашнього хліба із борошна грубого помелу, пиріжок із калиною чи буряком, цибулина, печений чи варений буряк, сушені груші чи яблука. «Їдальні в школі не було, тому батьки давали з собою кусок печеного кабака, книша, або, як не було муки, то коржик з висівок та макухи. На великі свята мамі вдавалося спекти пиріжків з квасолею, або цукровим буряком, калиною з морозу привезеною батьком зі степу», – згадує шкільні роки у с. Гупалівка Магдалинівського району Дніпропетровської області Лідія Леонідівна Колодій [8]. Та взяти до школи навіть бурячок можливість мали не всі. Дітям із багатодітних сімей, дітям-сиротам, як правило, нічого було брати, тому вони були голодними весь шкільний день.

Можливість дітей ходити до школи, навчатися також визначалася наявністю чи відсутністю у них одягу (особливо верхнього) та взуття (особливо теплого – валянок, черевиків). Більшість сільських дітей, що були школярами у післявоєнний час, не мали шкільної форми. Замість неї діти носили звичайний одяг. З часом батьки намагалися пошити чи перешити із власного одягу костюм чи плаття, близькі за виглядом до шкільних. «Шкільна форма – платтячко і фартух, була тільки в дуже багатих. В дітей не було ані колготів, ані чулок. Дівча-

там шили шаровари, поки ще тепло – то сатинові, а по холоді – полу-сукнові. В тих же шароварах ходили і на фізкультуру, і були одні носочки тільки для фізкультури. Хлопцям шили мужечі штани», – згадує Л. Л. Колодій із с. Гупалівка Магдалинівського району Дніпропетровської області [8].

Гостро проблема із теплим одягом вставала у холодну погоду, у великі морози. Діти змушені були носити старі, з чужого плеча, брудні, латані-перелатані куфайки. «Діти приходили в пропахших всім запахами хлева мокрих одяжде и обуви, от которых в классе возникла атмосфера теплицы», – так передає свої враження професор Дніпропетровського національного університету Ірина Федорівна Ковальова, яка на той період вчителювала у с. **Березово Покровського району Дніпропетровської області** [4, с. 70]. У сім'ях із більшим достатком батьки могли купити одяг. Та купували його на вистрі, на декілька років, та ще щоб і меншим дісталось.

Проблема із взуттям не ставала на заваді відвідування школи у теплу погоду. Діти приходили у тапочках, пошитих із старої резини, чи сплетених із різних клаптиків тканини і підшитою підошвою. Коли ж взуття взагалі не було – ходили босими.

Але у холодну пору, у дощ чи морози взуття було вкрай необхідним, хоча б найпростіше. Якщо це були тапочки чи калоші, то їх утеплювали підкладаючи папір чи тканину. «Були калоші шахтарські, які були однаковими, тобто без різниці на яку ногу одягати. Мама розпускала, пряла, а тоді навчила мене в'язати носки. Потім купляла калоші, в ті калоші вшивала вустілки. В'язали носки і в цих калошах та носках ходили в школу», – згадує Ганна Варфоломійвна Фалій із с. Великомихайлівка Покровського району Дніпропетровської області [16]. Через брак взуття, діти із будинків, які розташовувалися недалеко від школи, навіть у сніг бігали босоніж, а потім підгинали під себе ноги, та власним теплом їх відігрівали, а у кращому випадку, якщо був час, відігрівались біля груби [11]. Вчителі чуйно ставилися до таких дітей, давали їм можливість під час уроку погрітись біля груби. Інколи, у особливо морозні дні, незважаючи на всеобуч, на власний розсуд дозволяли не приходити до школи. Марія Гаврилівна Туркевич згадує, як прийшла одного морозного дня на навчання, вчителька, побачивши її ноги червоні, замерзлі, порадила їй не приходити до школи. Та навіть таке чуйне ставлення було із присмаком гіркоти: «Прийшла додому, наридалась з мамою, і сиділа до наступного року вдома» [15].

Особливо цінилася пара чобіт у багатодітних сім'ях, де їх носили по черзі. Зранку чоботи взувала одна дитина і йшла до школи у першу зміну. У другу зміну у цьому взутті йшла друга дитина, тому запізнюватися зі школи було не можна.

Таким чином, шкільні будні сільських дітей Наддніпрянщини були позначені бідністю та простотою. У більшості школярів не було найелементарнішого для навчання: зошитів, підручників, олівців. Діти-школярі не виділялися шкільною формою. Навпаки, можливість та бажання відвідувати школу часто залежали від наявності одягу чи взуття. Харчувалися школярі, як правило, домашніми харчами.

Бібліографічні посилання

1. Бриль М. Кінообслуговування населення – важлива ділянка культосвітньої роботи / М. Бриль // Культурно-освітня робота. – 1948. – № 4 – С. 8–12.
2. Грищенко М. М. Народна допомога школі / М. М. Грищенко. – К., 1948.
3. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958–1968 гг.) / О. А. Завадская. – К., 1968.
4. Ковалева И. Ф. Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.
5. Мічуда В. В. Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945 – 1950рр.) / В. В. Мічуда // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 403–408.
6. Нікілев О. Ф. Осередки духовно-культурного життя українського села 1950-х – середини 1960-х рр.: стан та спроможність забезпечення проблем населення / О. Ф. Нікілев // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 372–379.
7. Особовий архів автора: Вашкевич Ганна Трохимівна, м. Дніпропетровськ.
8. Особовий архів автора: Колодій Лідія Леонідівна, с. Гупалівка Магдалинського району Дніпропетровської області
9. Особовий архів автора: Копійка Василь Полікарпович, с. Петрово Петрівського району Кіровоградської області.
10. Особовий архів автора: Марченко Олексій Федотович, с. Нетеребка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
11. Особовий архів автора: Мороз Пелагея Юхимівна, с. Ханделівка Юр'ївського району Дніпропетровської області.
12. Особовий архів автора: Пікуш Любов Федосіївна, с. Лобойківка Петрівського району Дніпропетровської області.
13. Особовий архів автора: Прядко Микола Григорович, с. Лубянка Синельниківського району Дніпропетровської області.
14. Особовий архів автора: Руденко Людмила Василівна, с. Копані Оріхівського району Запорізької області.
15. Особовий архів автора: Туркевич Марія Гаврилівна, с. Райполе Межівського району Дніпропетровської області.
16. Особовий архів автора: Фалій Ганна Варфоломійівна, с. Великомихайлівка Покровського району Дніпропетровської області
17. Особовий архів автора: Яким Ганна Архипівна, с. Ленінське Апостолівського району Дніпропетровської області.
18. Перша вчителька: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.hododysche.org.ua>.
19. Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 353–366.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3962.

21. Швидько Г. К. Минуле у променях пам'яті / Г. К. Швидько. – К., 2004.

22. Якименко І. А. Дитячі дошкільні заклади українського села у матеріально-побутовому вимірі повсякденного життя повоєнних років (1945–1955 рр.) / І. А. Якименко // Грані. – Д., 2013. – № 2 (94). – С. 68–72.

Надійшла до редколегії 14.04.2014